

26.-27. Mart/March 2021.

OBRAZOVANJE I GLOBALNI RAZVOJ DRUŠTVA POSILIJE PANDEMIJE KORONAVIRUSA

(Pozivni referat)

Prof. dr. Enes Huseinagić, e-mail: huseinagic_e@hotmail.com

Internacionalni univerzitet Travnik u Travniku, Bosna i Hercegovina

Stručni članak

Sažetak: Svako reformirano obrazovanje, posebno radikalne promjene, zasnivaju se, pored svega, na smjerovima razvoja društva. Stoga je potrebno imati na umu viziju budućeg svijeta i njegov opći rast. Socijalno djelujući milje i drugi faktori društva platforma su za reformski postupak. S obzirom na to, današnje društvo za samoobrazovanje mora unaprijediti ambijent za život i ekonomiju što znači ostvarenje čovječnosti, tj. davanje ljudskom elementu prednosti nad materijalnim elementima i rezultatima razvoja. Autor analizira položaj obrazovanja između promjene i očuvanja, između prošlosti, sadašnjosti i budućnosti te potrebe da se obrazovanje mijenja.

Ključne riječi: promjena, obrazovanje, konzervacija, obrazovni sistem, budućnost.

EDUCATION AND GLOBAL DEVELOPMENT OF SOCIETY AFTER THE CORONAVIRUS PANDEMIC

Abstract: Each reform in education, especially radical changes, is, besides all, based on the directions of the society development. Therefore it is necessary to have in mind the vision of the future world and its general growth. The socio – working milieu and their features of the society are the platform for the reform procedure. Given this, today's self – education society must improve the environment for life and the economy, which means the realization of humanity, ie giving the human element an advantage over the material elements and the results of development. The author analyses the position of the education between the change and the conservation, between the past, the present and the future and the necessity that education make changes.

Keywords: change, education, conservation, education system, future.

Uvod

Svaka reforma obrazovanja, pogotovo radikalne promjene u vidu njegovog preobražaja, neizbježno se zasniva, pored ostalog, na pravcima razvoja društva. Za vrijeme pandemije, neophodno je imati pred očima viziju budućeg svijeta, svoje zemlje i socio – radne sredine, da bi se rad na obrazovanju upravljao prema njihovoj skiciranoj slici. Ako nedostaje jedna takva orijentacija, s pogledom na srednju i dalju budućnost, lako je moguće da čitav obrazovni rad promašuje svojom podvojenosti prije svega u odnosu na kretanja društva. Nije teško naslutiti kakvi i koliki gubici iz toga mogu nastati za društvo u cjelini i same pojedince.

Dosadašnji društveni preobražaj bosansko-hercegovačkog obrazovanja ima više teškoća i odgovornosti na svome putu prema ciljevima kojima teži no bilo koje drugo današnje društvo u Europi. Jer, ne samo da su ti ciljevi kompleksniji i dublji nego ciljevi reforme obrazovanja u građanskom društvu, već su i osnove od kojih se u polazi su drugačije. Uz to, vrijeme njegovog dosadašnjeg razvoja je tako kratko da nedovoljno ostvarena iskustva otežavaju jasnije sagledavanje puteva daljeg razvoja obrazovanja u jednom takvom društvu.

Ono što se od današnjeg društva mora očekivati jeste da ono nadmaši sve druge tipove društvenih uređenja, zapravo u ostvarivanju humanosti tog društva, njegove ljudske strane, da izvede, ako se tako može reći, ljudsku revoluciju dajući punu prednost ljudskom elementu nad materijalnim faktorima i rezultatima razvoja. Zadatak historijski nov, a veoma ambiciozan po svom dometu, i složen u pogledu svog ostvarivanja. Sve to nikako nije moguće bez odgovarajućeg preobražaja današnjeg u osnovi školskog sistema obrazovanja, pored ostalog, i na osnovama zahtjeva budućnosti.

Uprkos evidentnom općem značaju ovog pitanja, kod nas se u literaturi nedovoljno okreće prema budućnosti, pa su i dugoročna razmišljanja te vrste vrlo rijetka. To može čak i da začuđuje, jer je obrazovanje pozvano, po suštini svoje prirode, da ima aktivan stav prema bližoj i daljoj budućnosti, pošto je ono jedna od ključnih pretpostavki globalnog i svakog drugog (ekonomskog, tehnološkog, kulturnog) razvoja društva. Za tu svakako burnu budućnost, koja je već na pragu sadašnjosti, treba biti blagovremeno pripremljen da bi se spremno dočekala, odnosno mijenjala prema potrebama ljudi. Osnovno u tome jeste prevazići krutost i nesavremenost današnje školske strukture rada na obrazovanju i podići taj rad na nivo pravih zadataka obrazovnih institucija u njihovoj izmijenjenoj ulozi, a to je razvijanje ljudi, intelektualnog kapitala u smislu bliske perspektive dostojne svakog vrijednog i ambicioznog obrazovnog radnika.

Svaki iole uopćeni pristup u toj problematici upućuje na sagledavanje osnovnih tendencija razvoja u svijetu, perspektivni razvoj Bosne i Hercegovine do 2030. godine i izvjesnu, makar najkraću, analizu dokumenata reforme obrazovanja kod nas sa stanovišta sagledavanja budućnosti. Sve ono do čega se pri tome može doći bili bi neki elementi o kojima eventualno valja voditi računa kod daljeg rada na konstituiranju projekcije preobražaja obrazovanja u našoj zemlji.

26.-27. Mart/March 2021.

1. O SAZNAVANJU BUDUĆNOSTI

Proučavanje i bliže viđenje budućnosti sa aspekta obrazovanja nameće se kao društveni imperativ najmanje iz dva osnovna razloga. Prvo, budućnost je prisutna u sadašnjosti preko kadrova koji se za nju pripremaju. Jer, rad u oblasti obrazovanja zakonito daje svoje prave rezultate tek poslije 12 do 14 godina, a u punom kapacitetu poslije dvije decenije. I drugo, budućnost je malospoznatljiva, jer je složena i neočekivana i zbog toga neizvjesna, iako se postižu sve bolji rezultati u njenom predviđanju na duži vremenski horizont.²² S toga iskustvo pokazuje da su iznenađenja moguća naročito u tehnologiji a da se društveni razvoj još i može predviđati.

Osnovna teškoća u tim nepredvidivostima je što jedan krupan tehničko – tehnološki pronalazak izaziva mnoštvo drugih na koje se nije računalo. Tako dolazi do novih tehnoloških pravaca razvoja, odnosno do mnogostrukosti trenda.

Predviđanja u oblasti društvenog razvoja drugačijeg su karaktera pa su za to i realnija. Naučno saznanje zakonitosti društvenog razvoja dovodi do približno realnog viđenja globalnog razvoja. Najbolji dokaz za takvu konstataciju čini dugoročna (historijska) anticipacija teorije razvoja u odnosu na društveno – ekonomska kretanja u budućnosti. Kako je poznato, ona se danas ostvaruje s pobjedom demokratije u mnogim zemljama i širenjem demokratskih pokreta u svijetu na razne načine i u različitim varijantama.

No bez obzira na mnoge teškoće u predviđanju budućnosti, posebno u domenu nauke i tehnologije, sve više se pristupa njenom proučavanju univerzalno i u raznim oblastima ljudskog djelovanja, negdje s manje, negdje s više uspjeha.

Povećano interesiranje za previđanje budućnosti, ima više opravdanih razloga. Prije svega radi se o sagledavanju budućnosti same budućnosti, tj. u kojoj mjeri je ona obezbjeđena sa aspekta opstanka života, s obzirom na neke izrazito nepovoljne trendove razvoja (zastrašujući porast oboljelih, perspektiva proširenja gladi na još veći broj stanovništva u svijetu, porast stanovništva u pojedinim zemljama, uništavanje organskih izvora energije, opće zagađivanje čovjekove okoline, itd.).

Nastojanje da se budućnost sazna nije novo; nova je činjenica da danšani čovjek može bolje i brže saznati budućnost jer mu na raspolaganju stoje, pored dosadašnjih iskustava, i mnoge naučne metode.

Ima više definicija o budućnosti. One se uglavnom svode na tvrdnju da „budućnost nije činjenica“ već predstava o onome šta će se realno dogoditi prema izvjesnom redosljedju niza događaja, a po isteku nekog vremena. Budućnost se uvijek javlja sa mogućnostima različitih izbora.

²² Danas se s većim stepenom izvjesnosti mogu predviđati naučno tehnička dostignuća oko dvije do tri decenije unaprijed. U futurološkim predviđanjima ide se i mnogo dalje što pokazuju radovi mnogih znanstvenika.

26.-27. Mart/March 2021.

2. OBRAZOVANJE IZMEĐU PROMJENA I KONZERVACIJE

Sve dok je trajalo relativno stabilno i konzervirano društvo prošlosti, do početka devedesetih godina prošlog stoljeća, obrazovanje je moglo da egzistira bez potresa. Neprikosnovene i gotovo jedine institucije za obrazovanje bile su škole i univerziteti sa centraliziranom nastavom, sistematsko obrazovanje trajalo je jednokratno završavajući se u mladosti, nastavni planovi i programi su rijetko dopunjavani i još rjeđe mijenjani, nastavnik je imao svoju nepokolebljivu i superiornu didaktičku poziciju, udžbenike je pisao mali broj izabranih stručnjaka, u njima su bila izložena cjelokupna znanja i važili su kao savršeni.

Iako se u oblasti obrazovanja izmijenilo mnogo što šta praktično je i sad isto. Obrazovni sistem, odnosno školski sistem je obogaćen nizom raznih vrsta škola, fakulteta i univerziteta i proširen obrazovanjem odraslih, povišeni su zahtjevi u odnosu na obrazovne radnike (nastavnike, profesore) u pogledu njihovih kvalifikacija i usavršavanja znanja, uvedene su razne službe, agencije itd. za unaprjeđenje obrazovanja, znatno je povećan broj udžbenika sa svojim autorima, kao i vrste priručnih izdanja metodičkog karaktera, nastava tehnologije našla se, zajedno s općim razvojem tehnike, na procvatu itd.

Ali te promjene nisu korijenite, one su nastale i nastaju najčešće kao palijativne pod pritiskom eksplozije obrazovanja koja uzima sve obimnije razmjere. Pritom, u svemu gubi se na kvaliteti što je uobičajeno svojstvo svake ekspanzije. Rezultati ipak izostaju. Sve je veći broj diplomiranih učenika i studenata a društvo tehnološki postalo izuzetno invalidno.

Dakle, uočava se opća kriza obrazovanja. Pod kritičnim udarom nalaze se gotovo sve komponente obrazovanja kao društvenog sistema, a prvenstveno nastavni i obrazovni programi zbog svoje zastarjelosti i nastavnici zbog svoje nedovoljne prilagođenosti novonastalim situacijama u društvenim, ekonomskim, tehnološkim, organizacionim i drugim zbivanjima. Kako je poznato, izlaz iz toga traži se, pored ostalog, u usvajanju, daljem izgrađivanju i ostvarivanju koncepcije permanentnog obrazovanja.

No, prije nego što bi se moglo govoriti o izlazima iz te krize moralo bi se ukazati na dubok postojeći rascjep između globalnog razvoja u današnjoj epohi velikih promjena i obrazovanja kao društvene djelatnosti koja ne prati dovoljno ta kretanja.

Tri su osnovna područja u savremenom svijetu u okviru kojih se vrše duboke promjene tipa konverzije. To su: tehnologija, društveno – ekonomski odnosi i razvoj ličnosti. U svakom od njih djeluju određeni faktori ubrzano stvarajući mnogostruke promjene na liniji njihovog eksponencijalnog rasta, uz širenje entropije kao popratne pojave. Razumije se, to dovodi do određenih posljedica sa kojima se mora povezivati obrazovanje ako se želi da ono doprinese rješavanju vitalnih problema u savremenom svijetu.

2.1. Naučni i tehnološki razvoj

Kako je poznato, u svijetu je za samo nekoliko decenija naučni i tehnološki razvoj je ostvaren u grandioznim razmjerama.

- a) Naučno – informativna produkcija sa informacionim tehnologijama se razvija bez presedana u svojoj historiji. Svake sekunde u svijetu je dostupna po jedna knjiga iz neke naučne ili tehničke oblasti, informacija iz raznih grana nauke. Iz minuta u minutu ustroćuje se naučno – tehničke informacije. Svake godine, drastično se povećava obim znanja čovječanstva. Ima oblasti u kojima se danas formiraju nove nauke, odnosno naučne discipline posebno u domenu informacionih tehnologija.

26.-27. Mart/March 2021.

Ta silna znanja leže rasuta na raznim stranama, najčešće neiskorištena, daleko od nastavnih i obrazovnih programa. Prepušten svojoj tradicionalnoj izoliranosti, bez efikasnih informacionih rješenja i pomoćnih naučno – stručnih nastavnih sadržaja, današnji obrazovni sistem je u dubokom raskoraku u pogledu funkcionalnog transfera znanja i u odnosu na sadašnju naučnu produkciju. Jasno je da ne postoji preko potrebne veze kako s tekućim tako i s budućim razvojem. Ujedno ne smije se zaboraviti na činjenicu da je razvitak znanja vjerovatno jedina oblast za čiji uspon ne važi zakon saturacije²³.

- b) Napredak tehnologije, zasnovan na nauci, sa svojim najnovijim dostignućima – za koji se kaže da predstavlja čvor u mreži uzroka stalnih promjena – još reljefnije pokazuje veliku razdvojenost između obrazovanja i globalnog razvoja.

Poznato je da tehnologija donosi najveće promjene u sredstvima i načinu rada. Zavisno od naučnih i tehničkih pronalazaka koji su sve učestaliji i drastičnog skraćivanja vremena od nekog pronalaska do njegove primjene, neprekidno se mijenja tehnološka slika svijeta u korist stalnog povišenja produktivnosti rada. U vezi s tim je i stalno smanjivanje tehnološkog vijeka: krajem prvog svjetskog rata iznosio je 37 godina, poslije drugog, svega 14 godina, a danas jako kratko, što ovisi od vremena „stasanja“ nove tehnološke generacije pojedinih proizvođača.

Polazeći od tih općepoznatih činjenica, hoćemo jedino da podsjetimo da društveni i tehnološki trendovi obrazovnog sistema stoje daleko iza pokazanih tehnoloških promjena.

2.2. Društveno – ekonomski odnosi

U domenu društveno – ekonomskih odnosa dogodile su se izuzetno značajne i duboke promjene u posljednjih sedamdeset godina, tačnije sa pojavom europske unije nastaje prekretnica u razvoju čovječanstva na tlu Europe. Ona je potencirana i oslobođanjem niza zemalja od neuređenih sistema u kojima se također vrše snažni društveni preobražaji. Produžavanje kretanja tih širokih društvenih promjena u okviru EU sistema, uz oživljavanje i afirmaciju demokratije, novih ekonomskih odnosa, unaprjeđenja okoliša, itd. zakonito dovodi i do pojave prosperiteta u svakom pogledu.

Bez detaljisanja o svemu tome, treba istaći da se u sklopu tih epohalnih promjena vrše mnoge socijalne i druge reforme u nastojanju da se stvori i izgradi budući svijet. Nijedan historijski period nije bio u mogućnosti, do ovog posljednjeg, da pruži tako zahvalan teren za društvena i ekonomska istraživanja, sociološka, kulturološka i druga posmatranja i zaključivanja.

XIX stoljeće je bilo stoljeće afirmacije prirodnih nauka, u XX stoljeću se ta mogućnost otvara za razvoj društvenih nauka, dok se XXI stoljeće odnosi na ekspanziju računarskih nauka.

No, i pored toga, što čovjek postaje ključni faktor društveno – ekonomskih zbivanja, ljudski element, intelektualni kapital u zemljama u tranziciji ostaje po strani. Treba istaći da raskoš intelektualnog kapitala u svijetu, u svjetlu krupnih promjena koje su zahvatile ljudsku ličnost u njenom razvoju i ponašanju, posljednjih decenija dobiva veliku važnost.

²³ Saturacija je pojam latinskog porijekla, nastao od latinskog glagola *saturare*, što **znači** – zasititi (satur – zasićen).

2.3. Promjene u domenu ličnosti

Promjene u domenu ličnosti kreću se u očekivanom smjeru njenog stalnog oslobađanja na uzlaznoj liniji. Rast i razvitak čovjeka je zakonitost društvenog progressa i čini njegovu najvažniju osnovu. To podizanje čovjeka na superiornu intelektualnu visinu praćeno je uspješnom supstitucijom fizičkog umnim radom.

S napretkom prirodnih i društvenih nauka razvijale su se i nauke o čovjeku: filozofija, etika, psihologija, antropologija, sociologija, pedagogija i dr. One su se, međutim, zadržale u uskim krugovima njihovog proučavanja ne nalazeći ni danas svoju širu primjenu, tačnije svoje mjesto kao dio masovnog obrazovanja.

Poznavanje ljudi danas je ključno pitanje globalnog razvoja, jer su ljudi odlučujući nosioci globalnog razvoja.

Otkrivanje činjenica o ponašanju čovjeka u raznim situacijama, počevši od njegovog odnosa prema radu, svijetu, drugima i sebi, preko rješavanja tajni i ljudskih motivacija sve do poznavanja njegovih interesa i različitog ispoljavanja njegove svijesti kroz konstruktivno ili destruktivno djelovanje, osnovni je uvjet za pristupanje razvijanju čovjekovih unutarnjih snaga i moći, njegovog karaktera i etike.

S obzirom na sve ovo bilo bi logično da čovjek sa svom svojom složenošću postane središnji predmet izučavanja. Ali on i dalje ostaje, za mnoge, nepoznanica, najčešće degradiran na nivo materijalnih faktora o kojima se ipak mnogo više zna. S puno razloga i osnova Erih From navodi: „Dok njegova moć nad materijalom raste, on se u isto vrijeme osjeća nemoćnim u svakom individualnom životu i društvu. Dok stvara nova i bolja sredstva za savladavanje prirode, on se u isto vrijeme zapliće u mrežu tih sredstava i gubi viziju jednog cilja koji tim sredstvima daje značenje – čovjeka samog. Dok postaje gospodar prirode, on ujedno postaje rob mašine koju su njegove ruke izradile. Uz sve svoje znanje o materiji, on ne zna o najvažnijim i najfundamentalnijim pitanjima ljudskog postojanja: što je čovjek, kako treba da živi i kako se ogromne energije u čovjeku mogu osloboditi i produktivno upotrijebiti“.²⁴

Stoga u uvjetima sve većih sloboda za ljude u savremenoj civilizaciji glavni problemi se javljaju u vezi s njima, odnosno sa njihovim ponašanjem. Jer, kako navodi A. Tofler, „čovjek nije živio u posve novom svijetu“, pa se moramo zapitati „hoće li moći preživjeti slobodu“.²⁵ Pa ipak, i pored mnogih konflikata i dilema izazvanih neodgovarajućim ponašanjem ljudi u savremenim uvjetima rada i života, naučna istraživanja nisu okrenuta poglavito njima, a nastavni planovi i programi najvećeg broja škola i fakulteta „krći“ su predmetima kvantitativne i memorijske orijentacije.

Promjene u strukturi i dinamici globalizirane ekonomije ipak imaju svoje zakonitosti koje treba poštovati.

Zbog svega toga, može se tolerirati tako duboki jaz između široke potrebe za ponašanjem ljudi i malih šansi koje se daju u okviru obrazovnog sistema. Posebno je to aktualno u našem društvu koje se zasniva na ljudima kao njegovim kreatorima i realizatorima. Očito je da se takva orijentacija mora mijenjati.

²⁴ E. From, *Čovjek za sebe*, Naprijed, Zagreb 1989, 14.

²⁵ A. Tofler, *Šok budućnosti*, Otokar Keršovani, Rijeka 1975, 151.

26.-27. Mart/March 2021.

3. POGLED U BUDUĆNOST PREKO PROŠLOSTI I SADAŠNJOSTI

Obrazovanje mora da shvati sebe i čemu je namijenjeno, kaže se u knjizi Edgara Fora i saradnika „Učiti za život“. Pa iako je to moto svakog pokušaja reforme obrazovanja u bilo kojoj kao i u našoj zemlji, ne može se reći da je ta prospektivna funkcija obrazovnih reformi kod nas bila njihova jaka strana. Bit će dovoljno da se osvrnemo na reformne zahvate vršene odmah nakon ratnog perioda, makar u najkraćem.

Naša prva reforma poslije rata, ako se može tako reći za religiozni zahvat sračunat na eliminiranje dotadašnjih ateističkih i drugih za to vrijeme nepoželjnih nastavnih sadržaja neposredno poslije završetka rada, gotovo da se i nije osvrnula na budući razvoj, mada je bila izvođena u njegovo ime. Mora se istaknuti da u prijedlogu sistema obrazovanja u staroj Jugoslaviji osnovnom aktu reforme uz poznavanje principa „koji bi mogli da posluže kao osnova i načelna orijentacija za dalji razvitak“, piše da se na reformu „ne može gledati kao na uspostavljanje zakonskim propisima do detalja propisanog, završenog, zatvorenog, nepromjenjivog, jednom zauvijek datog idealnog obrazovnog sistema. Odmah poslije rata donijet je opći zakon o srednjem obrazovanju i visokom školstvu u kome se naravno, nije govorilo o onome što bi se moglo dogoditi u budućem razvoju.

Da bi se izbjegao zakonski jezik, na nivou Federacije BiH donosile su se uglavnom kozmetičke promjene u okviru strategija razvoja u kojima se formuliraju principjelne osnove za dalji razvoj obrazovanja. Drugačije i nije moglo, s obzirom na to da kompetencije uređivanja svih pitanja iz oblasti obrazovanja pripada kantonima uz opću obavezu da u svom zakonodavnom radu polaze od osnovnih načela dogovorno utvrđenih u Federaciji BiH.

Futurološki aspekt bio je zanemaren i svim dokumentima bilo kakvih reformi u Bosni i Hercegovini. Koliko je poznato, ni sadašnji napori ne otvaraju futurološki pogled. Reklo bi se čak da neka kretanja idu u obrnutom pravcu. Ti napori su u mnogome isparcelirani i pored toga što je ambicija međunarodne zajednice decidno formulirana. A svaka parcelizacija udaljuje od cjeline i širine pogleda uopće, a i pogleda u budućnost.

Izvjesta poboljšanja nastaju posljednjih godina s nastojanjima da se na osnovu nekog prodora u budućnost formuliraju koncepcije i politika dugoročnog razvoja u okviru pristupanja Bosne i Hercegovine Europskoj uniji, što je nova pojava. Ona se javljaju kao osnovna pretpostavka programiranog razvoja u uvjetima stalnih promjena kako bi se ostvarila željena i očekivanja društvena efektnost na područjima tehnologije, ekonomije, organizacije rada i društva, u svim privrednim granama i grupacijama, i dalje. Naravno da tu nedostaju projekcije razvoja kadrova u našoj zemlji. Treba naglasiti da ti napori nisu dovoljno popularni, tj. do takvih projekcija se u nas ne drži mnogo, iako su one same po sebi značajne jer izražavaju svjesno usmjeravanje društvenih kretanja prema budućnosti. Jasno je, isto tako, da i osmišljavanje obrazovanja sa stanovišta budućeg razvoja treba da postane stvar posebno angažiranih stručnjaka i timova.

ZAKLJUČAK

U okviru velikih procesa savremenog doba koje obuhvaćamo pojmovima naučno – tehnološka revolucija i procesi preobražaja, mijenja se i karakter obrazovanja.

Svaka društveno – ekonomska formacija i svaki entitet (politička stranka, ...) imaju, kao što je dobro poznato, svoje zahtjeve u odnosu na obrazovanje, težeći njegovoj novoj prirodi. I svaka od njih nosi sobom ograničenja društveno – ekonomske formacije. Ona u krajnjem vode ka njegovoj konzervaciji. Tako je bar bilo u prošlosti.

Ali ujedno javljaju se i znaci novog koji ukazuju na budući razvoj pod okriljem međunarodne zajednice koji ukazuju na budući razvoj, usmjeravaju prema životu koji će biti najvjerojatnije oblikovan za koju deceniju kasnije.

Postaje sve jasnije da se kod dugoročnih projekcija obrazovanja, posebno u domenu permanentnog obrazovanja, mora sve više voditi računa o tom budućem globalnom razvoju društva, šire ili uže društveno – političke zajednice, regija i samih radnih organizacija. Drugim riječima, ciljevi i elementi BiH preobražaja moraju biti sve više rezultat futuroloških istraživanja. Ko nije u toku, osuđen je da bude prevaziđen ili još bolje pribjeći aforizmu Servantesa: „Ko nije upozoren – bit će zatečen odnosno iznenađen“. Da se to ne bi dogodilo, treba sagledati i kreirati budući razvoj obrazovnog sistema ali i društva u cjelini.

Literatura

- [1] From, E. 1989. *Čovjek za sebe*. Zagreb: Naprijed.
- [2] Tofler, A. 1975. *Šok budućnosti*. Rijeka: Otokar Keršovani.